

SƏKİNƏ VƏLİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: valiyevasekine@gmail.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA BAYTARLIQ TƏBABƏTİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN BƏZİ DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN BİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan MR şəraitində yayılan dərman bitkilərinin, xüsusilə də çöl qatırqıyruğu (Equisetum arvense L.) və Dəmrövotunun (Chelidonium L.) baytarlıqda əhəmiyyəti təsvir edilmişdir. Müasir təbabətdə dərman bitkilərindən istifadəyə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verilir. Yer kütəsində istehsal olunan dərman preparatlarının 50%-dən çoxu bitki mənşəlidir, çünki dərman bitkilərinin tərkibindəki orqanizm üçün xas olan bir sıra təbii kimyəvi birləşmələr fizioloji proseslərə təsir edərək, müdafiə xarakterli reaksiyalar yaradır, orqanizmin immun reaksiyalarını artırır.

Açar sözlər: Naxçıvan, dərman bitkiləri, baytarlıq, parazit, qlikozidlər, flavonoidlər, kumarinlər.

Dərman bitkiləri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi və profilaktikasında istifadə olunan geniş bitki qrupudur. Bitkilərdən alınan dərmanlar təbii olub, süni və sintetik dərmanlara nisbətən orqanizm tərəfindən yaxşı mənimsənilir və heç bir əlavə təsir etmir. Dərman bitkilərinin müalicəvi xassəsi, onların tərkibindəki fizioloji təsiredici fəal maddələrin (alkaloidlərin, qlikozidlər, flavonoidlər, vitaminlər, aşı maddələri, kumarinlər, efir yağları və bir sıra turşular, mikroelementlər, fermentlər) olması ilə əlaqədardır. Dərman bitkiləri ilə müalicə qədim, ancaq öz əhəmiyyətini itirməyən terapevtik bir üsuldur. Dərman bitkiləri ancaq xəstəliyi müalicə etmir, eyni zamanda bütün orqanizmə stimuleddici təsir göstərir, müalicə zamanı simptomatik və patogenetik təsirə malik olur. Bu istiqamətdə tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, baytarlıq təbabətində dərman bitkilərinin elmi əsaslarla istifadə imkanlarının araşdırılması istiqamətində səthi tədqiqat işləri aparılmışdır. Buna görə də bu istiqamətdə tədqiqat işlərinin aparılmasını qarşımıza məqsəd qoyduq [2, s. 15-21; 3, s. 5-15; 5, s. 270-272].

Dərman bitkiləri heyvan orqanizminə müxtəlif istiqamətdə təsir edir və müalicə xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünür: ürək-damar xəstəliklərində tətbiq edilənlər, bəlgəmgətirici və yumşaldıcı, acı, iştahını açanlar və həzmi yüksəldənlər, antihelmint və insektisidlər və b. Fitonsidlərlə zəngin olan soğan, sarımsaq, şam ağacının tumurcuqları, dazıotu, bağayarpağı və s. bitkilər mikroorqanizmlərə, ibtidailərə, viruslara, helmintlərə öldürücü təsir göstərir. Onlar orqanizmdə oksidləşmə-bərpa proseslərinə təsir etdiklərindən ümumi maddələr mübadiləsini yüksəldirlər [1, s. 304-307; 6, s. 50-68].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əlverişli relyef şəraiti əzünəməxsus torpaq-ıq-lim xüsusiyyətləri, günəşli günlərin çoxluğu, burada zəngin floraya malik bitki örtüyünü formalaşdırmışdır. Flora biomüxtəlifliyinə daxil olan 1200-dən çox faydalı bitki, o cümlədən 750-800 növə yaxın dərman bitkisi vardır. Dərman bitkiləri içərisindən 132 növü yüz illərdir ki, müasir tibb aləmində istifadə edilən rəsmi (ofisial) dərman bitkiləridir. Bu bitkiləri qruplaşdırdıqda onlardan 44 növünün becərilən, 88 növünün isə yabani hal-

da yayıldığı aydınlaşır. Aşkar edilən rəsmi dərman bitkilərini həyat formalarına görə qruplaşdırdıqda ağacların – 24 növ (12 növü becərilir), kolların – 22 növ (8 növü becərilir), çoxillik otların – 61 növ (7 növü becərilir) və birillik-ikiillik otların isə 25 növ (17 növü becərilir) olduğu müəyyən olmuşdur. Yabani rəsmi dərman bitkiləri olan 88 növdən 30 növünün təbii ehtiyatının bol olduğu daqiqləşdirilmişdir. Təbii ehtiyatı bol olan 30 növün eyni zamanda ərazidəki mövcud yayılma zonaları, təbii ehtiyatı və mümkün istismar imkanları öyrənilməklə xəritələrdə göstərilmişdir. Yabani növlərin 11 növü nadir bitki kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabına (2010) daxil edilmişdir [4, s. 65-155].

Baytarlıq təbabətində isə dərman bitkilərinin rolu əhəmiyyətlidir. Belə ki, heyvanlar gündəlik qəbul etdikləri yem bitkilərinin tərkibində müəyyən qədər dərman əhəmiyyətli maddələr vardır ki, onlar da xəstəliyin qarşısını almaq üçün profilaktik əhəmiyyət kəsb edir. Dərman bitkilərinin tərkibindəki aşı maddələrinin təsirindən parazitlərin ilkin sürfələri məhv olaraq çoxalmırlar. Başqa bir halda heyvanlar otlarlarda bədənələrini parazitlərdən təmizləmək üçün özlərini otlarla olan bitkilərlə və ya ağacın qabığına sürtürlər. Belə halda parazitlər mexaniki təmizləmə ilə yanaşı, sürtünmə nəticəsində əzilən bitkilərin tərkibindəki aşı maddələr parazitlərə ilficedici və ya öldürücü təsir göstərir. Bundan əlavə, baytarlıq təbabətində heyvanların bir çox xəstəliklərinin (mədə-bağirsaq, qaraciyər, böyrək, tənəffüs yolları, yarasagaldıcı, qankəsici, iltihab əleyhinə, sidik-qovucu, dizenteriya, qurdqovucu) müalicəsində kartof, dazı, çöl qatırquyruğu, süsən kəmə, gücütə, at əvəliyi, əncir, itxiyari, yonca, şüvəran, dəmrovotu və s. bir sıra bitkilər istifadə edilir [7, 51-52; 8, s. 121-125].

Baytarlıq təbabətində ən çox əhəmiyyətli olan bitkilərdən biri çöl qatırquyruğudur (*Equisetum arvense L*) ki, bu bitki, qatırquyruğukimilər *Equisetaceae* Michx ec DC. fəsiləsinin qatırquyruğu – *Equisetum arvense L.* cinsinə daxildir. Naxçıvan MR-də 7 növünə təsadüf olunur. Çoxillik ali sporlu ot bitkisiydi, cinsi və qeyri-cinsi nəslin növbələşməsi yolu ilə çoxalır, gövdəsi buğumlu, hündürlüyü 6 - 15 sm olmaqla sürünən uzun, şəxəli, qaramtıl-qonur rəngli kökümsovuldu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün rayonlarının sucaq ərazilərində yayılmışdır, lakin ən çox meşələrdəki bulaq və çay kənarlarında müşahidə edilir. Çöl qatırquyruğu yayıldığı sahələrdə tək-tək bitir. Çöl qatırquyruğunun tərkibində alma, oksalat, akonit turşuları (2,5%), tanin maddələri, 1-5% saponin, flavonoidlər (ekvizetin, lüteolin-7-qlükozid, izokversitin, lüteolin, kempferol-7-diqliktozid və kempferol-7-qlükozid), 4,7 mq/% karotin, 30-190 mq/% askorbin turşusu, sitosterin müəyyən edilmişdir. Bunlardan başqa, bəzi alkaloidlərin (palyustrin, 3-metoksipiridin və nikotin) izlərinə də rast gəlinir. Baytarlıqda çöl qatırquyruğunun yerüstü yaşıl hissələrində istifadə edilir. Yayın ortalarında məhsul toplanılır. Hazırlanmış məhləm sidikqovucu və daxili qanaxmada qandayandırıcı dərman kimi işlədilir. Qatırquyruğu otunu sidikqovucu maddə kimi ürək çatışmazlıqları zamanı istifadə edirlər. Həmçinin baytarlıqda toz halında yaralara süpürülür.

Dəmrovotu (*Ziyilotu*) (*Chelidonium majus L.*) Xaşxaş – *Papaveraceae* Juss. fəsiləsinin *Ziyilotu* və ya *Dəmrovotu* – *C. majus L.* cinsinə daxildir. Cinsin Naxçıvan MR-də becərilən bir növü vardır.

Ziyilotu Azərbaycanın Böyük Qafqazın Quba ərazisində, Kür-Araz düzənliyində, Böyük Qafqazın qərb zonalarında, Alazan-Əyriçay sahillərində, Kiçik Qafqazın şimal və cənub ərazilərində, Lənkəranın düzən və dağlıq zonalarında yayılmışdır.

Çoxillik ot bitkisiydi, bütün hissələrində sarı rəngdə süd olur. Kökləri iri şəxəli və düyünlüdür. Gövdəsi azca qabıqlı və düyünlü, yuxarı hissəsi isə budaqlıdır. Parlaq sarı çiçəkləri vardır. Meyvəsi qutucuqdan ibarətdir. Yumurtayaoxşar toxumları, parlaq və

qarıdır. İyun-sentyabr aylarında çiçəkləyir. Yaşayış yerləri ətrafında, alaqlı yerlərdə kiçik talalarla bitir. Geniş arealda yayılmadığından, təbii ehtiyatı azdır.

Dərman məqsədi ilə bu bitkinin yerüstü hissəsindən istifadə edilir. Bitki çiçək vaxtı toplanılır və qurudulur. Onun şirəsi alin dərşini qaşındırıldığından bitkini toplayarkən əlcəkdən istifadə olunur. Bitki zəhərlidir, tərkibində izoxinolin alkaloidləri, benzofenontridin (törəmələri: homoxelidonin, xeleritrin, xelidonin, sanqvinarin, protopin və başqaları (20-dən çox alkaloid) vardır. Alkaloidlərin miqdarı 0,9-1,87%-dir. Bitkinin tərkibində həmçinin efir yağları, bol miqdarda askorbin turşusu (1000 mq%), karotin, flavonoidlər, saponinlər, üzvü turşular: helidon, alma, limon, kəhrəba turşuları müəyyən edilmişdir. O, bakterisid təsirə malikdir. Xəlif bu ota orqanizmi təmizləyən ot adını vermişdir. Kökü və qurudulmuş yerüstü hissəsindən qaraciyəri təmizləmək məqsədilə də işlədirlər. Dəmrovotunun yarpaq və gövdələrində məhləm hazırlanır və dəri yaralarında, dermatitlərdə istifadə edilir. Dəmrov, ekzema, ziyil, döyənək, yataq yarası, öd-qaraciyər çatışmazlığı, ağrıkəsici, mədə-bağirsaq yollarının katarı zamanı, öd kisəsi, qaraciyər və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Uyuşdurucu, bakterisid, göbələləyhinə xassələri vardır. Xırdalanmış yarpaqlarından alınan tozu çirkli yaraların üzünə tökülür. Həmçinin təzə yarpaqlarından da istifadə etmək olur. Baytarlıqda yaşıl otu duzla ovxalayıb qoyunların timpaniya xəstəliklərində istifadə edirlər. Dəmrovotunu bağ və bostan bitkilərinin həşəratlardan, parazitlərdən təmizləmək üçün də istifadə edirlər.

Qeyd edilən bu bitkilər muxtar respublika ərazisində bitir, bunları vaxtında metodikaya uyğun toplayıb, qurudub, qablaşdırılması çox önəmlidir. Ona görə ki, bu qaydalar əməl ediləmsə onları tərkibində olan bioloji fəal maddələr parçalanar və nəticədə orqanizmə heç bir müalicəvi təsir göstərməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva E.Z., Hübətəv Z.I. Azərbaycanın milli baytarlıq təbabətində dəri parazitlərinə qarşı istifadə edilən dərman bitkiləri / Gəncə-Qars baytarlıq simpoziumunun materialları. Gəncə, 2003, s. 304-307.
2. Müalicə-profilaktika məqsədilə qoyunların mədə-bağirsaq nematodozlarına qarşı antihelmint bitkilərin və onların kimyəvi preparatlarla qarışığının işlədilməsinə dair təkliflər. Bakı: Mütərcim, 2010, 27 s.
3. Qasımov M., Məmmədov T. Fitoterapiya. Bakı: Elm, 2014, 302 s.
4. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dərman bitkiləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 432 s.
5. Агаева Э.З. Лечение гельминтозных заболеваний сельскохозяйственных животных лекарственными растениями из флоры Азербайджана // "Биологияда elmi nailiyyətlər" mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2009, s. 270-272.
6. Атабаев Х.С., Умарова Н.С. Лекарственные растения в ветеринарии. Ташкент, 2013, 159 с.
7. Магеррамов С.Г. Влияние лекарственного антигельминтного растения борщевика на общее клиническое состояние и физико-химические свойства мочи овец / Материалы конференции «Роль науки в интенсификации сельского хозяйства». Новосибирск, 1990, с. 51-52.
8. Эюбов И.З., Шириев Ф., Алишзаде С.Д. Влияние папоротника орлянка на организм кроликов / Актуальные вопросы профилактики и ликвидации заразных и незаразных болезней животных: Тематический сборник трудов АЗНИВИ. Баку, 1991, s. 121-125.

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В ВЕТЕРИНАРНОЙ МЕДИЦИНЕ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Лечебные свойства лекарственных растений обуславливаются наличием в их органах разнообразных по своему составу и строению химических веществ, обладающих физиологическим действием на организм или на возбудителей инфекционных и инвазионных заболеваний.

В состав лекарственных растений входят различные типы и сочетания химических соединений: алкалоиды, гликозиды, сапонины, дубильные вещества, горечи, эфирные масла, флавоны и флавоноиды, ферменты, органические кислоты, лактоны, минеральные соли, микроэлементы, витамины, фитонциды, антибиотики, гормонально-активные вещества и т. д.

В горах, пастбищах, почвах, лесах и на всех плодородных землях Нахчыванской АР растут многочисленные лекарственные растения. Мы сочли нужным привлечь внимание, ознакомив с некоторыми из этих растений.

Исследование направлено на изучение этноботанического аспекта народной медицины населения Нахчыванской Автономной Республики в лечении животных. Объектом исследования является изучение методов лечения животных лекарственными растениями, которые используются и сохранились до наших дней со стороны местного населения. Описаны традиционные методы сбора, сушки и заготовки лекарственных растений.

Ключевые слова: *Нахчыван, ветеринария, лекарственные растения, паразит, флавоноиды, гликозиды, кумарины.*

Sakina Valiyeva

THE BIOLOGICAL FEATURES OF SOME MEDICINAL PLANTS USED IN VETERINARY MEDICINE IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The medicinal properties of medicinal plants are determined by the presence in their organs of a variety of composition and structure of chemical substances that have a physiological effect on the body or on the pathogens of infectious and invasive diseases.

The composition of medicinal plants includes various types and combinations of chemical compounds: alkaloids, glycosides, saponins, tannins, essential oils, flavones and flavonoids, enzymes, organic acids, lactones, mineral salts, microelements, vitamins, phytoncides, antibiotics, hormones, active substances, etc.

In the mountains, pastures, soils, forests and in all the fertile lands of the Nakhchivan Autonomous Republic, numerous medicinal plants grow. We found it necessary to attract attention by acquainting ourselves with some of these plants.

The study is aimed at studying the ethnobotanical aspect of folk medicine by the population of the Nakhchivan Autonomous Republic in the treatment of animals. The object of the study is to study methods of treating animals with medicinal plants, which are used and preserved to the present day by the local population. Traditional methods for collecting, drying and harvesting medicinal plants are described.

Keywords: *Nakhchivan, medicinal plants, veterinary, parasite, flavonoids, glycosides, coumarin.*

(Biologiya üzrə elmlər doktoru, dosent İsmayıl Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)